

TARJIMADA SEMANTIK MUAMMOLARNING NAZARIY TAHLILI

Abdullayeva Shoxida Norqulovna

O‘ZDJTU

Ingliz tili tarjima nazariyasi

kafedrası dotsenti

Hozirgi zamon xalqaro aloqalarida tarjima muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu turli til guruhidagi insonlar o‘rtasida axborot almashish va umumiy til topishga yordam beradi. Biroq, zamonaviy tarjima texnologiyalariga qaramay, semantik muammolar hali ham dolzarbdir. Ushbu muammolar asosan fikrlar va g‘oyalarni ifodalashdagi tafovutlardan kelib chiqadi. Har bir til o‘ziga xos xususiyatlarga ega, bu esa o‘z navbatida, boshqa tillarga aniq va to‘liq yetkazish jarayonida qiyinchiliklarga olib keladi. Ixtisoslashgan matnlar tarjimasida semantik muammolar, asosan, terminologik noaniqliklar, madaniy kontekst va tilning o‘ziga xosligi kabi bir qancha muammolarni o‘z ichiga oladi. Bu muammolar tarjimaning aniqligini va mohiyatini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega.

Tarjima tipologiyasi bo‘yicha an‘anaviy fikrlar asosan ikki yo‘nalishga bo‘linadi: «erkin» va «so‘zma-so‘z» tarjimalar. Zamonaviy talqinlar Nyumark (1981) tomonidan semantik va kommunikativ tarjima asosida keltirilgan. Semantik tarjima asl nusxaning ma‘nosi va shakliga e‘tibor berib, literal tarjimaga yaqin. Bu turdagi tarjima, odatda, diniy, huquqiy, adabiy va rasmiy nutqlardagi matnlar uchun mos keladi. Kommunikativ tarjima esa erkinroq bo‘lib, yuborilgan xabarning samaradorligiga urg‘u beradi, o‘qish va tabiiylikni hisobga oladi, shuningdek, asl nusxaning ma‘nosiga unchalik bog‘liq bo‘lmagan «pragmatik» matnlarda qo‘llaniladi.

Bu farqlanishning asosiy muammosi — so‘zma-so‘zlik, yaqinlik yoki masofa va erkinlik darajalaridir. Tarjima jarayonida matndan matnga bo‘lgan o‘zgarishlarni (siljishlar, strategiyalar) tahlil qilish muhimdir. Ilmiy-texnik adabiyotlar aniq va qisqa fikrlarni ifodalash, qat‘i mantiqiy ketma-ketlik va to‘liq taqdimotga ega bo‘lishi bilan ajralib turadi. Ular ko‘plab atamalar va maxsus iboralardan foydalanadi, bu esa uzun, murakkab gaplar va kirish konstruktsiyalarini kiritishni talab qiladi.

Tarjima malakasini egallash, tarjimonning tayyorgarlik darajasi va xususiyatlariga bog‘liq. Yaxshi texnik tayyorgarlikka ega bo‘lishi mumkin, ammo chet tilini yetarlicha bilmaslik muammolarni keltirib chiqaradi. Bu yerda semantik aloqalarni o‘rnatish, tilni tushunish va to‘g‘ri tarjima variantini tanlash kabi qiyinchiliklar paydo bo‘ladi.

Ilmiy-texnik adabiyotlarni deyarli lug‘atsiz o‘qiy olish uchun 2500-3000 ta so‘z bilish kifoya. Minimal lug‘atga kiritilishi lozim bo‘lgan so‘zlar ko‘pincha maxsus atamalardan iborat. Shuning uchun, tarjima qilishda, avvalo, maxsus atamalarni

o‘rganish zarur. Atama esa, mutaxassis nuqtai nazaridan, maxsus tushunchani belgilovchi so‘z hisoblanadi.

Semantika sohasining maqsadi — ma'nolarni kichik birliklarga, ya'ni **sema** yoki **semantik xususiyatlar** deb ataladigan qismlarga ajratishdir. Bu jarayon so‘zlarning ma'nosini segmentlarga bo‘lish, o‘xshash ma'noga ega so‘zlarni va qarama-qarshi ma'noga ega so‘zlarni farqlash imkonini beradi.

Semantika (yun. *semantikos* — bildiruvchi, ifodalovchi) 1) til yoki uning bironbir birligi (so‘z, so‘zning grammatik shakli, frazeologizm, so‘z birikmasi, ran) orqali ifodalanadigan butun mazmun, ma’no, axborot; 2) turli til birliklarining ma’noviy tomonini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi; semasiologiya. Ayrim lugaviy unsurlar tushunchalarni bildiradi, bu tushunchalarni esa faqat to‘liq gaplar va ularning qo‘shilmalari ifodalashi mumkin. Binobarin, S.ning o‘rganish ob‘yektini ham, asosan, to‘liq, mustaqil ma’noli so‘zlar va gaplarning ma’nolar tizimidir. S. fan sifatida 19-asrning 2-yarmidan rivojlana boshlagan va hozirgacha birbiridan sifat jihatidan farqlanuvchi bir necha bosqichni o‘tgan [1].

Semantika lingvistikada ma'no tushunchasini o‘rganadigan soha bo‘lib, bu soha so‘zlarning qanday ma'no olishini, shuningdek, murakkab iboralarning ma'nosini ularning tarkibiy qismlariga bog‘liq tarzda tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Semantika jarayonida sezgi va havola tushunchalari o‘rtasidagi farqlarni aniqlash muhimdir. Sezgi ifodalar bilan bog‘liq bo‘lgan g‘oyalar va tasavvurlarni bildiradi, havola esa ifodaning ishora qiladigan ob‘ektiga tegishli bo‘ladi. Semantika sintaksis (grammatik to‘g‘ri jumlar qurish qoidalarini o‘rganadigan soha) va pragmatika (muloqotda tildan qanday foydalanishni o‘rganadigan soha) kabi boshqa lingvistik yo‘nalishlarga qarama-qarshi bo‘lishi mumkin.

Semantikaning turli turlarini tasniflashda ko‘plab ilmiy maktablar, metodologiyalar va olimlar muhim rol o‘ynagan. Har bir yo‘nalish turli zamonlarda va turli ilmiy kontekstlarda rivojlanib, semantika sohasining kengayishiga hissa qo‘shgan.

1. Leksik semantika — so‘zlarning ma'nosini va so‘zlar o‘rtasidagi leksik aloqalarni o‘rganadi. So‘zning ma'nosi ko‘pincha kontekstga va uning lingvistik muhitiga qarab o‘zgaradi. Leksik semantika so‘zning bir nechta ma'noga ega bo‘lishini (polisemantiya), shuningdek, so‘zlarning ma'no doiralarini, sinonim, antonim va homonimlarni aniqlashni o‘rganadi.

Polisemantiya (bir nechta ma'no): Bir so‘zning bir nechta turli ma'nolarga ega bo‘lishi. Masalan, "olov" so‘zi "yong‘in" va "yoritish manbai" ma'nolariga ega bo‘lishi mumkin.

Sinonimlar: O‘xshash yoki bir xil ma'noga ega so‘zlar (masalan, "chiroyli" va "go‘zal").

Antonimlar: Qarama-qarshi ma'noga ega so‘zlar (masalan, "katta" va "kichik").

Homonimlar: Bir xil yozilish va talaffuzga ega, lekin turlicha ma'noga ega bo'lgan so'zlar (masalan, "olmoq" — meva yig'moq va "olmoq" — qo'lga kiritmoq).

Leksik semantika so'zning turli ma'nolarini tahlil qilish orqali, so'zlar o'rtasidagi semantik aloqalarni (masalan, synonymiya, antonimiya) aniqlaydi va bu aloqalar qanday semantik tizimlarni tashkil etishini o'rganadi. Leksik semantikaning rivojlanishiga va tasniflanishiga hissa qo'shgan asosiy olimlardan biri J.R. Fodor (1960-yillarda) bo'lib, u til va ong o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilishga qaratilgan ishlari bilan tanilgan. Fodor leksik semantikaning "ma'no va tilning psixologik asoslari" haqida fikr yuritgan va so'z ma'nolarini psixologik strukturalar va kognitiv tizimlar orqali tushunishga harakat qilgan [2]. Bundan tashqari, Gilles Fauconnier va Mark Turner kabi olimlar kognitiv grammatikada va konseptual tuzilmalar sohasida katta hissa qo'shgan. Ular so'zlarning ma'no tizimini insonning mental tasavvurlari va tajribalariga bog'lashga intilishgan, ya'ni so'zlarning o'zi qanday tasavvurlar va konseptlar bilan bog'liq ekanligini o'rganishgan.

2. Frazaviy semantika (kompozitsion semantika) Frazaviy semantika, yoki kompozitsion semantika, murakkab iboralar va gaplarning ma'nosini tashkil etishda so'zlar va frazalarning o'zaro aloqasini o'rganadi. Bu soha gaplar va iboralarning ma'nosini shakllantirish jarayonini, ya'ni so'zlarning tartibi va strukturasi qanday yangi ma'no hosil qilishini tahlil qiladi.

Kompozitsionlik prinsipi: Kompozitsion semantikaning asosiy prinsipi shundan iboratki, biror iboraning (yoki gapning) ma'nosi uning tarkibiy qismlarining ma'nolaridan kelib chiqadi. Masalan, "katta uy" iborasining ma'nosi "katta" va "uy" so'zlarining ma'no qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Syntagmatik va paradigmatic munosabatlar: So'zlar o'rtasidagi sintagmatik (yig'ilish) va paradigmatic (o'xshashlik) munosabatlar kompozitsion semantikada katta rol o'ynaydi. Syntagmatik munosabatlar — bu so'zlarning bir-biri bilan qanday ketma-ket joylashishini o'rgatadi, paradigmatic munosabatlar esa so'zlarni boshqa so'zlarga o'zgartirganda qanday ma'no o'zgarishini tahlil qiladi.

Bu soha tilning murakkab ma'no yaratish mexanizmlarini tushunishga yordam beradi va grammatikaning semantikaga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlaydi.

Kompozitsion semantikaning asosiy yirik namoyandalaridan biri Richard Montague bo'lib, u tilning ma'no va sintaksis o'rtasidagi munosabatlarni formal tarzda tasvirlashga katta hissa qo'shgan. Montague [3] grammatikasi (Montague grammar) deb nomlanuvchi tizimni yaratgan Montague, semantikaning rasmiy yondoshuvini ilgari surgan va so'zlarning ma'nosi uning strukturasi, ya'ni sintaksisiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganishgan. Montague o'zining mantiqiy formalizmini yaratishda, grammatik strukturalarning semantik ma'no bilan qanday bog'lanishini aniq

belgilashga harakat qilgan. Bu sohada David Lewis, Barbara Partee va Richard Larson kabi olimlar ham muhim hissa qo‘shishgan.

Rasmiy semantika (formalist semantika) — til va ma'no o‘rtasidagi munosabatlarni matematik yoki mantiqiy asosda modellashtirishga qaratilgan yondashuvdir. Bu soha tilning ma'no tuzilishini aniq va qat'iy qoidalar asosida tushunishga harakat qiladi, ayniqsa, matematik mantiq va formal til yordamida.

Model nazariyasi: Rasmiy semantika tilning ma'nosini formal tizimlar orqali, ya'ni mantiqiy modellar orqali ifodalashga qaratilgan. Bu model tilning sintaktik va semantik strukturalarini matematik usullar bilan tasvirlash imkonini beradi.

Predicate logic: Rasmiy semantikada ko‘pincha predikatli mantiq (predicate logic) qo‘llaniladi, bu esa sub'ektlar va ularning xususiyatlarini yoki munosabatlarni formal ravishda ifodalashga yordam beradi. Masalan, "Olimlar kitob o‘qishadi" gapini predikatli mantiqda " $\forall x (Olim(x) \rightarrow \exists y (Kitob(y) \wedge O'qish(x, y)))$ " shaklida ifodalash mumkin.

Rasmiy semantika — matematik va mantiqiy usullarga asoslangan semantika bo‘lib, Richard Montague yana bu yo‘nalishda ham etakchi olimlardan biri hisoblanadi. U tilni formallashtirgan mantiq orqali o‘rganishni taklif qildi va semantikaning matematik formalizmini rivojlantirdi [4]. Bundan tashqari, Kuno Lorenz va Henriette de Swart kabi olimlar rasmiy semantikaning turli nuqtai nazarlarini ishlab chiqqan, masalan, predicate logic (predikatli mantiq) va model teoriya asosida semantikalarini tasniflashni davom ettirgan.

Shunday qilib, tarjima va semantikaning o‘zaro aloqalari, shuningdek, tarjima jarayonidagi semantik muammolar, xususan, terminologik noaniqliklar, madaniy kontekst va tilning xususiyatlariga oid masalalarga bog‘liqdir. Tarjima faqat tilni bilish bilan cheklanmay, balki semantik, madaniy va ixtisoslashgan bilimlarga asoslangan malaka talab qiluvchi murakkab jarayon ekanligi ko‘rsatilgan. Zamonaviy tarjima texnologiyalari va metodologiyalari, shuningdek, semantikaning turli yo‘nalishlari tarjimonlarga aniq, to‘liq va madaniy jihatdan mos tarjimalarni taqdim etish imkoniyatini yaratadi. Tarjima ilmiy va texnik matnlar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning sifatini oshirish uchun tarjimonlarning kompetensiyasi va semantik bilimlari doimiy ravishda rivojlanishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O`ZME Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
2. Fodor, J. A. (1975). The Language of Thought. Harvard University Press.
3. Montague, R. (1970). "English as a Formal Language". Theoria, 36(1),1-28.
4. Montague, R. (1973). Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague. Yale University Press.